

# *Emlékezés Kovács M. Mária (1953–2020) történészre és Randolph L. Braham Tanulmányok a holokausztról című könyvsorozatára*

Kovács M. Mária első *Múlt és Jövő* folyóiratcikke egyben az utolsó is, de torokszorító. Amikor megjelenik, már nem él. A most magunk mögött hagyott, oly végzetes év derekán, 2020. július 20-án, igen fiatalon, 67 éves korában meghalt.

Nem is tudom, hogy miért nem publikált nálunk – egy szintén Braham professzorhoz kapcsolódó tanulmánykötetet kivéve (*Holokauszt Magyarországon betven év múltán. Történelem és emlékezet*, szerk. Randolph L. Braham – Kovács András, Budapest, 2015). Ez a most oly égetően fájó hiány bizonyára az én szerkesztői hibámból ered – hogy magától nem keresett meg, mert nem találta vonzónak a *Múlt és Jövő*ben való megjelenést, vagy én nem erőszakoltam ki belőle publikációkat.

Noha már a *Múlt és Jövő* alapítása előtt tiszteltem munkáját. A *Valóság* 1985/8. számában megjelent, „Orvosok Magyarországon 1919–1945” című tanulmánya mély nyomot hagyott bennem – mind tartalmával, mind módszerével. Azt a tényét járta körül, hogy a holokauszthoz vezető két háború közti magyar társadalom egyik legantiszemitább csoportja a keresztény orvosoké volt. A gyógyítóké! Azaz annak a hivatásnak gyakorlóié, akiknek éppen a szakmájuknál és hippokratészi esküjüknél fogva kellene kizárniuk személyiségükből és tevékenységükből minden megkülönböztetést és előítéletet. Persze közelebb visz a jelenséghez, hogy arról a szakmai közösségről van szó, amelyben a zsidó értelmiség a legsikeresebb volt – s ha sikeres, akkor a meggyógyítottak részéről a legnagyobb hálát képzelne el egy bizonyos logika. Noha – és ez volt Mari revelatív, jól dokumentált felfedezése – a logika másképpen, sőt ellenkező irányban működött. A háláérzés helyett engesztelhetetlen irigység termelődött ki. Sőt: „szabadságharcot” támasztott a (tudás- és tőke-), „monopólium” képviselői ellen, akik révén a hálára elvileg okot adó tevékenység megvalósulhatott. Ez a felfedezés a kulcs a magyar zsidóság különös sors(talanság)a értelmezéséhez. Ugyanis a magyar nemzetnek minél többet áldozó, sikeres tevékenység szította fel azt a máig izzó gyűlöletet, amely a nemzetek testéből való „kiszántatás”-verseny győzteseivé tette a modernizálódás útjára lépett magyar zsidóságot.



**Kovács M. Mária és Randolph L. Braham  
a Mazsihisz székházának dísztermében  
Braham utolsó budapesti előadásán, 2017. október 3.  
Nagy Ákos/Mazsihisz fotója**

Ez a szerintem egyedien különös paradoxon-elbeszélés vált Mari életműve központi témájává. Történeti és szociológiai módszerek révén dolgozta fel a vezető értelmiségi csoportok – elitek – összetételét és motiváltságát – ama frusztrált „bűzlő fejet”, amely olyannyira megmérgezte a magyar társadalmat a két háború között, hogy aztán a zsidóságot az auschwitzzi vonatokra föltuszkoló mozgalomig és tettig hajtsa. Írt tanulmányt egy másik kiemelkedő szakma, az ügyvédek hasonló társadalomrajzáról, s a numerus claususról, amely törvénybe foglalta a végzetes kisebbség gyilkos kompenzációját.

Posztumusz publikációja, „Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről” – itt és a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat záró, XI. kötetében – szintén ezt a jelenséget elemzi gróf Bethlen István pályája, s tízéves miniszterelnöksége, vagy inkább az úgynevezett „bethleni konszolidáció”, tükrében.

Egy korábbi tanulmányát („Bethlen István és a zsidókérdés”, *Mozgó Világ*, 2015/7–8.) tovább kutatva-írva Mari utolsó munkája annak a magyar államférfinak a tevékenységét vizsgálja, aki végre szobrot kaphatott a Várban a rendszerváltástól, s ezt senki nem kérdőjelezte meg.

Ezen írás kérelmelhetetlen elbeszélése sodrában a magyar zsidósággal csak szolidáris olvasó kizárt, hogy szobrot emelne neki. Minden szobrot nem lehet megkérdőjelezni, megfúrni. Mint Horthyét (ha furmányosan is, de van szobra, mégpedig ama „gábieles” emlékmű szomszédságában, amelynek felavatását senki sem vállalta, egymás narratíváját erősítendő), vagy a szintén a Várban felállítani tervezett Teleki Pálét (egy raktárba száműzte a diskurzus), s nemkülönben Hóman Bálintét, akinek a Székesfehérvárra tervezett szobra ellen még az amerikai elnök is fellépett. Ez utóbbi szobor ellen cikkekkkel, sőt, tettben is (a székesfehérvári tüntetésen) Mari szenvedélyesen vett részt.

Konferenciákról, különböző szakmai és baráti összejövetelekről ismertük egymást. Tudtunk egymás munkáiról, s el is mondtuk egymásnak a véleményünket róluk. Utolsó találkozásom vele a Lipótváros kapujában, a Jászai Mari tér és a Pozsonyi út találkozásánál, valamelyik teraszon történt. Ott ült egy társasággal, és arra haladtamban megszólított, hogy valamelyik cikkemmel mennyire nem ért egyet. Ha megfeszülök, sem emlékszem, melyik írássomat kifogásolta és miért. Emlékszem az arcára, a gesztikulációjára, a forró nyári melegre, s a kávéra az asztalán. De a kifogására nem. Lehet, fabulálom, talán a Hóman Bálint-ügy lehetett az egyet nem értés alapja. (S ha igen, válasz is, hogy nem kerestük a lehetőséget, hogy a *Múlt és Jövő*-ben publikáljon.) Mélyen nem értettem egyet a vehemenciával, ahogyan ő, s még sokan, felléptek a Hóman-szobor ellen. Egyrészt, mert mesterem, Heller Ágnes tanítása szerint úgy vélem magam is, hogy az antiszemitizmus betegsége nem a zsidók ügye, hacsak nem (a sajnos létező) önantiszemitizmusról van szó. S ami még fontosabb, ha a magyar nép, társadalom, elit vagy kormányzat egy antiszemitának szobrot akar állítani, nem tisztességes ebben megakadályozni, pláne a külföldi közvélemény vagy hatalmi tényezők bevonásával. A zsidónak sokkal keservesebb és egyben felelősebb tennivalója van ebben a kérdésben, „szer-te nézni”, s levonni annak a konzekvenciáit, hogy az antiszemitáknak szobrot állítót „hon” vajon az ő honja is egyben?

Mit csinál odafönt egy történész? Amit idelent. Figyeli, hogy az általa felkutatott eredők hogyan működnek-folytatódnak a jelen időben. Mari is nagy izgalommal figyelheti a minapi fejleményeket. Például a szerencsi pótválasztást, s a PIM igazgatójának hírhedt, szerepcserés elbeszélését – és mindennek diskurzusát. Annál is inkább, mert Bethlen portréja a „zsidókérdésben” is ugyanerről a jelenségről szól – ezért aktuálisabb, mint valaha.

Ezt majd megbeszéljük az égi kávéházban, ha én is feljövök. A kávé – már csak posztumusz honorárium gyanánt is – én fizetem.

*Kőbányai János*

Bethlen István antiszemitizmusával Kovács M. Mária életének utolsó szakaszában haláláig foglalkozott; Randolph L. Braham kifejezett kérésére jelentkezett kutatásával a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat XI. kötetébe. *Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus clausuráról és a zsidótörvényekről* című kéziratát azonban már csak Braham professzor halála után adhatta le Molnár Juditnak és Tibori Szabó Zoltánnak, a sorozat záróköteté szerkesztőinek.

Braham politológusként generációkat nevelt négy évtizeden keresztül, történészként tudósok sokaságát indította el a pályán. Az általa vezetett J. and O. Winter Fundnak köszönhetően egyetemi hallgatók, fiatal kutatók sokasága végzett tudományos kutatást és kapott publikálási lehetőséget. 2019. január 13-án a Wesley János Lelkészképző Főiskolán sokan emlékeztünk Braham professzorral, vettünk búcsút Randytól, a mestertől, tanártól, kollégától, jó baráttól. Akkor és ott Molnár Judit, Tibori Szabó Zoltán és Schmal Alexandra, a sorozat kötetének olvasószerkesztője megegyezett, hogy befejezik, lezárják a *Tanulmányok a holokausztról* sorozatot: összegyűjtik azokat az utolsó írásokat, amelyek munkálatai még folyamatban voltak a J. and O. Winter Fund támogatásával. A szerzők egy része (így Kovács M. Mária is) jelen volt az emlékülésen, így velük azonnal meg is lehetett egyezni a határidőben. Mindösszesen tíz Winter-támogatott tanulmányt gyűjtöttek csokorba (hetet Magyarországról, hármát Erdélyből). Braham professzor még 2018 nyarán azt mondta, szívesen venné, ha a XI. kötetbe Molnár Judit is adna egy írást: ezért egy 2020-ban befejezett tanulmányát beillesztette.

A *Tanulmányok a holokausztról* sorozat záró, XI. kötetében tehát tizenegy tanulmány található időrendi sorrendben. Ezeket követi Braham professzor tervezett búcsúelőadásának eredeti angol nyelvű vázlata Tibori Szabó Zoltán bevezetőjével és fordításában is. Zárásként Karsai László két írása olvasható: az egyik a 2002-ben Randy nyolcvanadik születésnapjára készült interjú, a másik búcsú a Mestertől 2018. november 30-án.

A sorozatban megjelent valamennyi tanulmány összesített tartalomjegyzéke is elkészült: kötetek szerint és a szerzők ábécérendjében a hamarosan megjelenő XI. kötet végén közöljük, illetve a *Múlt és Jövő* olvasóinak alább is rendelkezésükre bocsátjuk.

Kovács M. Mária utoljára 2020 májusában tárgyalta végig Molnár Judittal részletesen tanulmánya fejezeteit, a jegyzetek pontosításait. A *numerus clausus*-törvény fő szakértője utolsó írásában a fiatal Bethlen és a miniszterelnök Bethlen antiszemitizmusát vizsgálja, megállapítva, hogy arról már a kortársak is sokat vitatkoztak. Véleménye szerint Bethlen antiszemitizmusa már a forradalmak előtt, a századfordulón kialakult, s az idő előrehaladtával álláspontja tovább radikalizálódott; mindazonáltal a jogegyenlőség felmondására való explicit célzások 1920 után eltűntek Bethlen beszédeiből. A húszas években többször is kijelentette, hogy a „zsidókérdés” kezelése nem történhet a jogegyenlőség megszüntetése árán. Ugyanakkor az egyetemi zsidókvóta eltörlésének hét éven át, 1921 és 1928 között ellenállt, és amikor

mégis módosította a törvényt, nyilvánvalóvá tette, hogy külföldi nyomásra, és nem belső meggyőződésből teszi. Úgy vélte, a „zsidók” nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi fórumokon tiltakozzanak a numerus clausus ellen, mert a tiltakozás rontja az ország nemzetközi pozícióit; külföldi kritikusaival szemben pedig álláspontja egészen 1926-ig mereven elutasító volt. A numerus clausus 1928-as bethleni reformja – a faji és nemzetiségi kvóta eltörlése a törvényből – az első pillanattól kezdve kétértelműnek és törekenynek bizonyult. A módosítás célja nem a diszkrimináció felszámolása volt,

hanem a Népszövetség megbékítése. A tanulmány zárógondolataként a szerző megállapítja, hogy Bethlen a harmincas évek végén – immár ellenzékéből – határozottan tiltakozott a zsidótörvények ellen, amelyek szinte pontról pontra vezették be az Ébredő Magyarok 1920-as javaslatainak jó részét.

Kovács M. Mária utolsó tanulmányát a Múlt és Jövő Kiadónál hamarosan megjelenő kötetből alább közöljük.

*Molnár Judit – Schmal Alexandra*

*Kovács M. Mária*

## *Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről*

Bethlen István antiszemitizmusáról kortársai sokat vitatkoztak. A zsidó közéletben akadtak, akik Bethlen Istvánt egyáltalán nem tartották antiszemitának. Észlelték ugyan antiszemita kijelentéseit, de úgy vélték, Bethlen még akkor sem akar ártani a zsidóknak, amikor kifejezetten antiszemita hangon szólal meg. Antiszemitizmusát taktikai eszköznek tartották, amellyel Bethlen csupán a fajvédő szélsőjobboldal vitorlájából akarja a szelet kifogni. „A szavai még egyre zsidógyűlölők, a beszédei antiszemiták, – de a tettei egymás után oltják ki az ellenforradalom gyilkos tüzeit...” – írta kormányzásának első éve kapcsán Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó folyóirat főszerkesztője. „Taktikájához tartozik, hogy a zsidók egyelőre ne dicsérjék őt, mert ezzel a közvélemény felé gyanússá teszik [...] Hát kell, hogy antiszemitát mutasson.” Igaz, Szabolcsi éppen „filoszemitának” sem tartotta Bethlent. De úgy vélte, önmagában az a tény, hogy Bethlen nem szerette a zsidókat, nem tette őt politikai értelemben antiszemitává, hanem inkább politikai kényszerből „mutatott antiszemitát”.<sup>1</sup>

A kortárs író, Zsolt Béla másképp gondolta. Illúziót kergetnek azok – írta a húszas évek végén –, akik, mint Szabolcsi, abban hisznek, hogy a Bethlentől kapott sebek csupán „...alibi sebek és csak arra valók, hogy lecsillapítsák az izgágákat, akik sokkal súlyosabb sebeket ejtettek volna a zsidókon, ha Bethlen meg nem előzi őket. Bethlen Istvánnak sejtelve sem volt az optimizmusról, amellyel bizonyos rétegek csapásait fogadták, összehunyorgatva

szemüket, mintha azt mondanák: értjük, értjük, ezt most el kell viselni, az egész megbeszélte játék, mint a bokszolóké a ringben, ahol az egyiknek programszerűen le kell feküdnie.”<sup>2</sup>

Zsolt Béla szkepszisét sokan osztották. Sándor Pál, a befolyásos zsidó politikus 1924-ben, Bethlen miniszterelnökségének harmadik évében úgy vélte, hogy Bethlen „a kaméleon színeit játssza [...] úgy-hogy valódi arcát nem látjuk”.<sup>3</sup> Arról, hogy mi is lenne az a bizonyos „valódi arc”, Sándor Pál borúlátóan vélekedett. Látta és elismerte, hogy Bethlen komoly lépéseket tett a fajvédő szélsőjobboldal meggyengítésére. Abban viszont, hogy a miniszterelnöknek lenne valamiféle eltitkolt „nagy terve”, amellyel magát a politikai antiszemitizmust akarná felszámolni, nem hitt. „Bethlen elméleti liberalizmusa mellett olyan jogfosztás nehezedik ránk – írta az *Egyenlőség* 1922-ben, amikor a Bethlen-kormány újabb rendeletet adott ki a zsidók kiutasításáról –, melyre még nem volt példa a magyar zsidóság ezeresztendősi történetében. A védtelenség érzését soha olyan erősen nem éreztük át, mint ma, amikor a miniszterelnök jobbiztonságot hirdet.”<sup>4</sup>

Azok, akik Sándor Pál szkepszisét osztották, Bethlent inkább hidegfejű és racionális politikusnak látták, aki a zsidókérdés és az antiszemitizmus kapcsán is aszerint válogatja meg lépéseit, ahogy pillanatnyi hatalmi érdekei megkívánják. „Amit a legravasabbnak tartottak benne – írta Zsolt Béla –, hogy ma a liberalizmussal, holnap a fajvédelemmel kokettál, éppen ellenkezője a ravaszságnak. Bátor

naivitás, mely abból indul ki, hogy ezt a képtelenséget is elhiszik neki. És – elhiszik. Jobbról és balról is elhitték, hogy tulajdonképpen nekik dolgozik.”<sup>5</sup>

Maga Bethlen is tisztában volt azzal, hogy a zsidókérdésben politikáját sokan, sokféle okból kétkedéssel fogadták. 1923-ban így nyilatkozott: „Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondták, hogy fajvédők vagyunk és antiszemita politikát csinálunk. Ma azt mondják, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. [...] Ami egy évvel ezelőtt jó volt, nem lehet jó ma, ami pedig ma szükséges, egy évvel ezelőtt még felfordulást idézhetett volna elő.”<sup>6</sup>

Bethlen jól látta, hogy politikáján a zsidók és a fajvédők egyaránt a következetességet kérik számon. Két évvel lemondása után, 1933-ban így írt erről: „Azt bizonyítani, hogy minden körülmények között konzekvens voltam magamhoz, nem akarom, mert ez túlzás lenne, de nem is fontos. Abban, hogy mit milyen eszközökkel kívánunk elérni, konzekvensnek sohasem lehetünk, mert az eszközöket a körülményekhez kell alkalmazni [...]. Aki nem tudja, hogy valaki milyen végcélokat követ, arról sem bírhat ítélettel, hogy az illető konzekvens maradt-e önmagához és céljaihoz [...]. Gyakran a látszólagos inkonzekvencia mögött a legnagyobb konzekvencia rejtőzködik, legfeljebb a kulcs hiányzik a kezünkben a rejtély megfejtéséhez...”<sup>7</sup>

#### „MEGTENNI MINDENT MINDENKINEK”

De azt, hogy a zsidókérdést illetően miben is állt volna ez a „kulcs”, Bethlen ekkor sem fejtette meg. Elismerte, hogy politikájában vannak ellentmondásos elemek. De ezeket nem saját politikai vonalvezetésével, hanem az ország különleges helyzetével, a vesztes háborúval és a trianoni területvesztéssel magyarázta. Tekintve, hogy az ország „végső küzdelemben” van és „fennmaradása” a tét, az ország vezetői nem lehetnek válogatósak, minden szövetségesre szükségük van. „Megtenni mindent mindenkinek, mindent, akármilyen táborba tartozik, azon a ponton, ahol áll; [...] még akkor is, ha nem értünk egyet mindenben, mert háborúban vagyunk, végső létérti küzdelmet folytatunk...”<sup>8</sup> Arról azonban, hogy a zsidókérdésben mi lenne az a bizonyos „végcél”, amelyet ő maga követett, ekkor sem mondott semmit.

Bethlen István tíz éven át volt Magyarország miniszterelnöke, és lemondása után is befolyásos alakja maradt a magyar politikai életnek. Ahhoz, hogy

rekonstruáljuk a zsidókérdéshez és az antiszemitizmushoz való viszonyát, át kell tekintenünk, hogy voltak-e gondolkodásának olyan állandó, visszavisszatérő elemei, amelyek mégiscsak valamilyen vezérfonalként jellemzik miniszterelnöki éveit, s amelyekről taktikai okból sem mondott le. Azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy vajon életútja során változott-e a véleménye a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról. Egyenként kell megvizsgálunk pályája valamennyi szakaszát, figyelembe véve, hogy a 20. század első felének során mind Magyarország helyzetében, mind pedig a zsidóság sorsában kataklizmatikus változások történtek, olyan változások, amelyek hatására Bethlen nézetei is módosulhattak. Tanulmányom erre a rekonstrukcióra tesz kísérletet.

#### A FIATAL BETHLEN ANTISZEMITIZMUSA

Bethlen antiszemitizmusa nem a baloldali forradalmakat követően alakult ki. Még akkor sem, ha ő maga a Horthy-korszak politikai vezéralakjainak antiszemitizmusát a forradalmakra adott válaszként jellemezte, mint például 1944-es, Horthynak írt emlékiratában Gömbös Gyula jellemzésében: „Gömbös lelke mélyén antiszemita érzésű volt ugyan, de nem antiszemitább, mint minden más jó magyar ember reakciójaként a Károlyi Mihály- és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagy része tanúsított volt.”<sup>9</sup>

De Bethlen antiszemitizmusa a forradalmaknál jóval korábbra, a századfordulóra datálódik. Ötezer holdas birtokával Bethlen a nagybirtokos arisztokrácia tagja volt, noha birtokának méretei helyét a rangsorban hátul, becslések szerint a hatszázadik hely körül jelölték ki.<sup>10</sup> Agrárius politikusként főként szövetkezeti politikával, a nemzetiségi kérdéssel és a választójogi reform kérdéseivel foglalkozott. A zsidókérdésről 1918-ig ritkán, négy-öt évente, kódolt formában és röviden szólalt meg. A zsidókkal kapcsolatos nézeteit ilyenkor valamely más probléma mellékszálaként, például a nemzetiségi kérdés vagy a vámpolitika kapcsán fejtette ki. Éppen ezért – egyéb források híján – nehéz megítélni, hogy Bethlen gondolkodásában milyen súllyal volt jelen a zsidókérdés, és hogy mindazt, amit mondott róla, mennyire tartotta fontosnak. Annyi biztos, hogy antiszemita meggyőződése kellően mély volt ahhoz, hogy 1913-ban főmunkatársi pozíciót vállaljon egy radikális antiszemita csoport által alapított folyóiratnál, *A Cél*-nál, s ahhoz, hogy e pozíciójában a húszas évekig kitarson, miközben



a folyóirat egyre szélsőségesebb arculatot öltött. Mindamellett a kortársak Bethlen antiszemitizmusát nem tartották fenyegetőnek. Jó példa erre a politikai antiszemitizmust erélyesen elutasító Tisza István, aki már 1918 előtt szóba hozta Bethlent a miniszterelnöki posztra.<sup>11</sup>

Ha töredékekből kell is összeraknunk Bethlen véleményét a zsidókérdésről, a különféle elemek együtteséből mégiscsak kialakul egyfajta társadalomkép és politikai álláspont.

### „IDEGEN ELEM”, „TÉRFOGLALÁS”

1901-es választási beszédében Bethlen kódoltan, de egyértelműen kimondta, hogy a zsidóságot a magyar társadalomtól „idegen” elemnek tekinti, beolvasásában nem bízik. A nemzet értékes hagyományainak fennmaradását csak a földbirtokosoktól lehet várni, az ipari-kereskedelmi érdekkörök viszont a szabadversenyos kapitalizmus „idegen” eszméit képviselik. „Becsüljük és mentsük meg azt az értékes és hazafias anyagot, mely a kis- és közép-birtokban van; mert ez megmutatta értékét a hazára nézve ezer év alatt más téren is, mint gazdaságin; de arról, mely helyébe lép, semmit nem tudunk még. [...] védjük meg az országot azoktól, akiknél a gazdák panasza süket fülekre talál, akik azt mondják, hogy hiábavaló minden küzdelem, a gyenge elemeknek bukniuk kell, helyüket egy más elem fogja elfoglalni, mely életrevalóbb és ügyesebb...”<sup>12</sup> Az „életrevaló” és „ügyes” idegenek hazafiasságában nem lehet megbízni, ezért a „küzdelemben” a birtokos osztályokat protekcionista intézkedésekkel kell megvédeni a szabadversenyos kapitalizmus ellen.

Néhány év múltán, 1906-ra Bethlen antiszemitizmusa harciasabb formát öltött. A magyarországi ipar és kereskedelem – mondta –, „idegen szellemből” táplálkozik, „internacionális és erkölcsi alapot nélkülöző” módon működik, „illojális versenyt” folytat és „idegen érdeket” szolgál. Beszédében ekkor már megjelent a zsidók „térfoglalásának” gondolatköre is. Gazdasági szerepvállalásukkal az idegenek elveszik a teret a „magyar fajtól”, és egyenesen megakadályozzák, hogy a „magyar fajból alakuljon egy független, öncélú, nemzeti kereskedelmi és ipari osztály”.<sup>13</sup>

### „MÉREGANYAG”

Az idő előrehaladtával Bethlen álláspontja tovább radikalizálódott. 1911-ben az akkor 37 éves politi-

kus képviselőházi beszédében a zsidókérdés kapcsán már nem gazdasági ellentétről beszélt, hanem „hatalmi” természetű konfliktusról. Olyan „nagyobb küzdelem” bontakozik ki – mondta –, amely pusztán gazdasági elemzéssel már nem is írható le. „Ez a küzdelem nem a gazdasági liberalizmus, nem is a konzervativizmus, sem a politikai általános liberalizmus, vagy a klerikalizmus harca. Ez egyszerűen hatalmi törekvés és hatalmi kérdés. Én azt látom, hogy a mi társadalmunkba egy méreganyag jutott be, amely minden téren érvényesülést keres. Érvényesülést keres nemcsak a politikában, hanem társadalmi téren, művészetben, irodalomban, erkölcsi felfogásban, mindenben, ami a közélet terére tartozik, és én azt látom, hogy ez az irányzat távol áll attól, ami nemzeti. Egy nemzetközi szellemet kíván érvényesíteni ebben az országban és látom azt, hogy néha radikális, néha nemzetközi név alá helyezkedik, néha pedig szerényen megelégszik azzal, hogy csak a magyar nagybirtokot támadja. Nekünk az a meggyőződésünk, hogy ennek az országnak az érdeke az, hogy ez a méreganyag a közéletből eltávolíttassék.”<sup>14</sup>

Noha fenti beszédeiben Bethlen kódolt kifejezésekkel utalt a zsidókra, és magát a „zsidó” szót nem mondta ki, amint életrajzírója, Romsics Ignác írja: „...aligha kétséges, hogy a negatív tulajdonságokkal felruházott és ezért bírálatban részesített társadalmi csoportokat, illetve politikai és művészeti irányzatokat minden hallgatója és olvasója a magyarországi zsidósággal, illetve annak egyes rétegeivel azonosította, s hogy ez pontosan megfelelt a politikai szándékának.”<sup>15</sup>

### A ZSIDÓK „ELTÁVOLÍTÁSA”

Bethlen beszédeiben tehát jóval a baloldali forradalmak előtt megjelent a gondolat, hogy a zsidók gazdasági, politikai és közéleti tevékenysége illegitim és a „magyar fajra” nézve veszélyes. Figyelembe véve, hogy ezek a kijelentések a 20. század antiszemitizmusának korai szakaszához köthetők, s nem felejtve, hogy néhány évtizeddel később Bethlen maga emelte fel szavát a zsidók kegyetlen üldözése és deportálása ellen, a századfordulón kifejtett nézetei mégiscsak vészjóslóan radikális gondolatokat tartalmaztak.

A zsidókat Bethlen egyfajta összetartó, homogén és „mérgező” tömbként jellemezte. Az a gondolat, hogy „a zsidók” akkor is közös célokat követnek, ha „látszólag” sokféle, egymással ellentétes – baloldali, liberális vagy konzervatív – politikai irányzathoz tartoznak, a Horthy-korszakbeli antiszemitiz-

musban is jól felismerhető. A zsidók politikai sokfélesége a bethleni retorikában megtévesztő, hamis látszat volt csupán, hiszen titkos céljuk minden esetben azonos, és ezt „néha radikális, néha nemzetközi név alá” helyezkedve rejtik el. Bethlen a zsidókat egyfajta rafinált szereposztású összeesküvés szereplőinek állította be, akik ellentétes világnézeti pozíciók álcája alatt játsszák ki és bomlasztják a nemzeti erőket.<sup>16</sup> Bethlen ezzel a magyar antiszemitizmus „jellegzetes és naiv rémképét” idézte fel, amely – Bibó István leírásában – azon a hiten alapult, hogy „...a zsidóknak van egy titkos szanhedrinjük, főtanácsuk, ahol a zsidó főbankár, a zsidó főforradalmár és a zsidó főújságíró egy nagy szakállú zsidó főrabbi elnökletével együtt ülnek, s időről időre kijelölik, hogy a zsidók hogyan »viselkedjenek»”.<sup>17</sup>

Diagnózisából Bethlen radikális következtetéseket vont le. A zsidókat mint „méreganyagot” a közéletből el kell távolítani. Azt, hogy ez az „eltávolítás” miként történne, Bethlen nem fejtette ki. Nem kétséges azonban, hogy évtizedekkel a zsidóság emancipációja után a zsidókat a „közéletből eltávolítani” másként, mint a jogegyenlőség, az emancipáció felmondásával, korlátozások és tiltások bevezetésével, nem lehetett volna. Barátja és szövetségese, Teleki Pál a húszas években el is jutott eddig a következtetésig, s ezt nyilvánosan ki is fejtette, amikor magát az emancipációt történelmi hibának minősítette.

A „méreganyag” eltávolításának tervével kapcsolatban később, a Horthy-korszakban, a bethleni retorika megváltozott. Igaz, a zsidók „eltávolításának” motívuma a húszas években sem tűnt el teljesen a bethleni beszédmódból. Miniszterelnöki programbeszédében 1921-ben például olyan jövőképet vázolt fel, amelyben a zsidók „már nem lesznek nélkülözhetetlenek”.<sup>18</sup> Arra, hogy miként lehet elérni azt az állapotot, amelyben a magyar gazdaság a zsidók „nélkül” működik majd, Bethlen ekkor nem tért ki, de szavai így is félelmet és elkeseredést szültek zsidó körökben.

#### „ELVI CAFRANG, LIM-LOM”

Mindazonáltal a jogegyenlőség felmondására való explicit célzások 1920 után eltűntek Bethlen beszédeiből. Korábbi nyilatkozataival szemben Bethlen a húszas években többször is kijelentette, a „zsidókérdés” kezelése nem történhet a jogegyenlőség megszüntetése árán. De a retorikai fordulatot, amelynek hátterében nyilván a konszolidáció kívánalma, a zsidó tőkés és általában a zsidóság meg-

nyugtatójának szándéka állt, Bethlen politikai lépései csak részben követték. A jogegyenlőség tagadásával létrejött egyetemi zsidókvóta eltörlésének Bethlen hét éven át, 1921 és 1928 között ellenállt, és amikor mégis módosította a törvényt, nyilvánvalóvá tette, hogy külföldi nyomásra, nem pedig belső meggyőződésből lép.

Az ellentmondásos képből tehát az rajzolódik ki, hogy Bethlen a jogegyenlőséget nem tartotta a politikai rendszer alapkérdésének, s hogy álláspontja ebben a kérdésben – különféle megfontolásokból – időről időre módosult. Ezt egyébként ő maga is világosan megfogalmazta 1923-ban a parlamentben, amikor kimondta, hogy politikájának elvi alapja nem más, mint az, hogy elveti a doktrínákat, azaz az elvi alapokat: „Igenis, mi elvi alapon állunk, amely elvi alap elveti a politikában a dogmatizmust, elveti a doktrínákat, elveti az érzelmi politikát, egy olyan elvi alapon állunk, amely hidegen akarja mérlegelni ennek a nemzetnek valódi érdekeit és realpolitika alapján akarja megvalósítani céljait anélkül, hogy eltévelyedne egyfelől az érzelmek és szenvedélyek útjára, anélkül, hogy eltévelyedne a másik oldal teóriáinak és dogmáinak útjára.”<sup>19</sup> Hasonló gondolatokat fogalmazott meg miniszterelnöki programbeszédében: „Sutba kell tehát dobnunk sok minden elvi cafrangot, sok minden lim-lomot, amihez lelkileg talán ragaszkodunk, de amiről le kell mondanunk, mert az ország érdeke parancsolja ezt. Úgy látom, hogy még a nemzet és a Nemzetgyűlés is sok tekintetben úgy érzi magát, mint az a morfinista, aki hozzászokott a méreg élvezetéhez, aki nem tud lemondani a méreg élvezetéről, de aki azért tudja, hogy mennyire ártalmas neki az a méreg. Erőt kell vennünk önmagunkon és ki kell küszöbölnünk testünkől, a nemzet testéből, azt a mérget, amely a lesiklásra és az ország lerombolására vezet.”<sup>20</sup>

De visszatérve a forradalmak előtti Bethlenhez, 1918 nyarán, közvetlenül a baloldali forradalmak előtt még egyszer a régi hangján nyilatkozott a zsidókról. A választójog kiterjesztéséről szóló vitában Bethlen a zsidó értelmiséget ekkor azzal gyanúsította meg, hogy a választójog kiterjesztését csupán saját, rejtett „gazdasági és hatalmi érdekeinek” érvényesítése miatt támogatja: „A választójog meggyőződésem szerint nemcsak a proletár-osztály emancipációjáért folyik és folyt, hanem folyik az intelligenciában képviselt két irányzat között a politikai hataloméért, mely két irányzat közül az egyik oldalon állnak a történelmi osztályok, a magyar középosztálynak színe-java.” A másik oldalon – mondta – az a „bevándorolt intelligencia” áll, amely „...talán még nem tudta magát azonosítani a ma-

gyar állam történelmi alapjaival, mely talán erkölcsi és világfelfogásában a magyar nemzet tradícióival, felfogásával és irányjaival nem asszimilálódott teljesen és amely feltétlenül radikális zászlót követ azért, hogy a maga gazdasági és hatalmi érdekeit szolgálja”.<sup>21</sup> A „bevándorolt intelligencia” által képviselt „hatalmi érdekek” emlegetésével Bethlen nyilvánvalóvá tette, hogy elfogadhatatlannak tartja a politikai rendszer pluralizálódásának és demokratizálódásának olyan irányját, amelyben a politika résztvevői között legitim, egyenrangú szereplőként tűnnek fel a rendi arisztokrácia és dzsentri körein kívül álló gazdasági érdekkörök és politikai csoportosulások.

A 20. század első évtizedeiben Bethlen ezzel megalapozta politikusi arcélének hamisítatlanul antiszemita vonásait. Arra a kérdésre, hogy a zsidóktól való idegenkedés és a kifejezett antiszemitizmus között hol húzódott a határ, Bibó István elemzését kölcsönözzük. Ebben a korban, írja Bibó, „...antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* gőrcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*.”<sup>22</sup>

Bethlen nyilvános beszédei éppen ilyen képet vázoltak fel „a zsidókról”. Amikor tehát 1919 után a konszolidáció vezéralakjává vált, kétség sem férhetett hozzá, hogy Bethlen képes és hajlandó is a politikai antiszemitizmus retorikáját alkalmazni. Enélkül bizonyára nem is válhatott volna a Horthy-korszak egyik meghatározó vezetőjévé.

### MEGLEPŐ FORDULAT: BETHLEN ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS A FORRADALMAK UTÁN

A forradalmakat követően a zsidókérdésben Bethlen megnyilatkozásai meglepő fordulatot vettek. Nyilvános szerepléseiben mérséklődött az antiszemitizmus, és olykor kimondottan toleráns hangnemben nyilatkozott a „zsidókról”. Ez különösen figyelemreméltó, ha meggondoljuk, hogy Bethlen a

baloldali forradalmakat kifejezetten „a zsidók” felforgató tevékenységének tulajdonította anélkül, hogy szembenézett volna Magyarország háborús szerepével és a forradalmak mögött lévő nemzeti-ségi és szociális válságtünetekkel. „Magyarországot 1918-ban jórészt a politizáló zsidóság fedőszerveképp kiépített harcias szabadkőműves páholyok taszították a forradalomba” – írta 1944-es emlékiratában.<sup>23</sup>

A zsidók kollektív bűnösségéről szóló tanai fényében logikus lett volna, hogy Bethlen antiszemitizmusa a forradalmak hatására a korábinál is élesebb kontúrt nyerjen. 1919 őszére Bethlen antiszemitizmusa mégsem erősödött, hanem ellenkezőleg, mérséklődött. Ahogy Romsics Ignác írja, ebben az időben „...az ország és Bethlen bizonyos mértékig ellenkező utat jártak be. Miközben a magyar társadalom kis- és középtulajdonosi rétegeinek körében – a proletárdiktatúrára való visszahatásként – a konzervatív és jobboldali radikális törekvések erősödtek, addig Bethlen neokonzervativizmusa – a győztes államokhoz belpolitikailag is hasonulni kívánván – mérséklődött, liberalizmusa pedig erősödött.”<sup>24</sup>

Hozzátehetjük, a forradalmak után Bethlennek nemcsak „neokonzervativizmusa”, hanem antiszemitizmusa is mérséklődött. Szavaiban mind ritkábban fedezni fel a korábbi radikális hangot, amellyel a zsidókat idegen, illojális, asszimilálhatatlan és rafinált összeesküvőkként jellemezte, olyan „méreganyagként”, amelyet a magyar közéletből el kell távolítani. A meglepő fordulat átgondolásához – Romsics Ignác gondolatmenetét követve – három mozzanatot kell figyelembe vennünk.

Először is, 1919 őszére Bethlen másodvonalbeli politikusból a Tanácsköztársaságot felváltó ellenforradalmi erők egyik vezérfigurájává, sőt, possibili vezérévé vált.<sup>25</sup> Politikusi karaktere ennek megfelelően megváltozott: már nem az agrárius részérdekek szószólójának látta magát, hanem olyan vezetőnek, aki a „»kényes kérdéseket« kerülve próbálja magát elfogadtatni lehetőség szerint minél több érdekkörrel”, hogy egyszerre bírhatta a szélsőjobboldal, a konzervatívok, a liberálisok és szociáldemokraták, a zsidók és az antiszemiták bizalmát.<sup>26</sup> Antiszemita beállítottsága ellenére Bethlen úgy vélte, a jövő konszolidációjához feltétlenül szükség lesz a zsidó körök támogatására. Erre utal, hogy 1919 őszén Sir George Russell Clerknak, a párizsi békekonferencia megbízottjának Budapesten kijelentette: „Magyarországon csak a zsidókkal együtt lehet dolgozni.”<sup>27</sup>

Másodszor, az 1919 őszén kirobbant fehérterrort követően megváltozott a magyarországi antiszemi-

tizmus bel- és külpolitikai helyi értéke is. Az antiszemitizmus tombolása, a fehérterror nemcsak a zsidók, hanem az egész ország érdekeit sértette. Tudvalevő volt, hogy az antant nyugtalanul tekint a magyarországi pogromhangulatra és zsidóüldözésre. 1920 márciusában a Párizsban tartózkodó magyar béke delegáció elnöke, gróf Apponyi Albert figyelmeztette a magyar kormányt, hogy a béke delegáció tárgyalási pozícióit súlyosan veszélyezteti az országban tomboló különítményes antiszemitizmus.<sup>28</sup> Azzal kellett számolni, hogy Magyarország a nemzetközi politika porondján külpolitikai céljai közül semmit nem tud hatékonyan képviselni mindaddig, ameddig az ország vezetése nem lép fel erőlyesen a lincselések és a szabadcsapatok ellen. Ennek tudható be, hogy az antiszemita különítmények tombolását éppen az a kormány fékezte meg, amelynek a vezetője, Teleki Pál maga kifejezetten antiszemita elveket vallott.

### „MÁSODRANGÚ” KÉRDÉS

Akárcsak Teleki, Bethlen is a külpolitikai céloknak rendelt alá minden egyéb problémát. Köztük a zsidókérdést is, amelyet a trianoni területvesztésekhez képest „másodrangú kérdésnek” tartott. 1923-ban nyilvánosan, a parlamentben fejtette ki álláspontját és stratégiáját. Eszerint nem azzal van a baj, hogy „egyes politikai körök antiszemita követeléseket fogalmazznak meg”. Hiszen – amint mondta – Magyarországon ténylegesen „van zsidókérdés”, amellyel „foglalkozni kell”.<sup>29</sup> Azonban – így a bethleni gondolatmenet – kifejezetten helytelen volna engedni, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos belpolitikai küzdelmek keresztezzék a külpolitikai célokat. „A zsidókérdésnél [...] sokkal nagyobb bajai vannak a nemzetnek”, s a nagyobb bajok kezelését nem szabad semmiféle „másodrangú” problémának alárendelni.<sup>30</sup>

Ez világos beszéd volt. A bethleni gondolatmenet szerint önmagában az antiszemitizmust nem lehet kifogásolni. Csak azt, hogy egyes antiszemita körök az antiszemitizmust a politikai élet középpontjába, „a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára” akarták állítani, miközben megfeledeztek „a sokkal nagyobb, sokkal égetőbb, sokkal veszélyesebb és a nemzet életét is fenyegető problémákról, mintha nem azok kellene hogy a magyar politika irányítóját elsősorban irányítsák”.<sup>31</sup> Bethlen ekkor már úgy vélte, hogy ezen – a zsidókérdésnél „égetőbb” – problémák kezelésében a zsidókat nem antagonizálni kell, hanem szövetségesül megnyerni.

Harmadszor, arra az időpontra, amikor 1921 áprilisában Bethlen a kormányzást átvette, Magyarországon az antiszemitizmus már állami rangra emelkedett. A Teleki-kormánytól Bethlen az intézményesített, állami antiszemitizmus komoly eszköztárát örökölte meg. Teleki-kormány 1920 szeptemberében bevezette a numerus clausus-törvényt, amely hatszázalékos zsidókvótával korlátozta a zsidók oktatási jogait, felvételüket az egyetemekre és főiskolákra. A törvény parlamenti eljárás nélkül megváltoztatta a zsidók jogállását is, hiszen a végrehajtási utasítás a zsidókat felekezetből „nemzetiséggé”, illetve „fajjá” minősítette át.<sup>32</sup> A Teleki-kormány döntést hozott a zsidóknak mint „megbízhatatlan elemeknek” a hadseregben történő szegregálásáról, a zsidó munkásszázadok felállításáról, amelyek a korszak végén alkalmazott munkaszolgálat előzményeinek tekinthetők.<sup>33</sup> Elrendelte a középiskolai felvételi vizsgák bevezetését, amellyel mindjárt 1920-ban 2 ezer zsidó gyerektől vonta meg a tanulás lehetőségét.<sup>34</sup> Nyilvánosságra hozta a nyereszkes hadiszállítók „faji” hovatarozását,<sup>35</sup> és elrendelte, hogy a „zsidó fajhoz tartozó külföldieket” ki kell utasítani.<sup>36</sup> A kiutasítási rendelet nemcsak a „külföldi”, hanem az elcsatolt területekről menekülő zsidókra is kiterjedt, ha nem tudták igazolni magyar állampolgárságukat.<sup>37</sup> A kormány 3 ezer zsidó vállalkozótól megvonta az italmérési engedélyt, valamennyi zsidótól elvette a moziengedélyt, sok száztól pedig a mézárósengetélyt.<sup>38</sup> Célzottan sújtotta a zsidó birtokosokat az 1920-as földreformtörvény kialakításával.<sup>39</sup> Elnézte, hogy egyes községekben kifejezetten megalázó intézkedéseket hozzanak a zsidók ellen, például azzal, hogy külön napot jelöltek ki, amikor a zsidók a közfürdőt használhatják.<sup>40</sup> Megindult a zsidó közalkalmazottak elbocsátása is. A nemzetgyűlésben brutális antiszemita retorika uralkodott el, hangot kaptak a gazdaság és a társadalmi élet minden területére kiterjedő zsidótörvények tervének szószólói, Gömbös Gyula pedig 100 ezer zsidó kitelepítését követelte.

Amikor tehát Bethlen a miniszterelnökséget átvette, olyan helyzetet örökölt meg a Teleki-kormánytól, amelyet nem ő maga alakított ki. Bár Teleki és Bethlen között sok vonatkozásban egyetértés volt, a „zsidókérdés” kezelésében nem volt közöttük teljes összhang. Miniszterelnökként Teleki – a kortárs Szabolcsi Lajos szavaival – „íz-ig-vérig zsidógyűlölő” volt. Noha a különítmények leszereelésében részt vállalt, a zsidóellenes atrocitások egy része ellen csak „színleg” lépett fel, „passzívan nézte az eseményeket”, mint például akkor, amikor az egyetemeken és másutt zsidókat inzultáltak.<sup>41</sup>



Bethlen 1920 után ennél mérsékeltebb volt. A zsidókérdésben önálló politikai vonalvezetése igazán csak miniszterelnökké történt kinevezése után, 1921/22 fordulójától bontakozott ki.

### BETHLEN KORMÁNYPROGRAMJA ÉS A „ZSIDÓKÉRDÉS”

Bethlen 1921. április 19-én bemutatott kormányprogramjában külön részt szentelt a zsidókérdésnek. Bár a program sok vonatkozásban emlékeztetett Teleki Pál programjára, egyes kérdésekben új hangot ütött meg.

Csakúgy, mint elődje, a zsidókat Bethlen is történelmi bűnbaknak állította be. Súlyos szavakkal kárhoztatta a zsidóság történelmi szerepét, amelyet az ország „romlásának” egyik okaként nevezett meg.<sup>42</sup> „A kereskedelem, a vállalkozás és a pénzügy – mondta a zsidókra utalva – olyanok kezébe került, akik a nemzet érzésével nem voltak s talán ma sincsenek úgy összeforrvva, mint ahogy az helyes és kívánatos volna.”<sup>43</sup>

### „VISSZA KELL SZEREZNÜNK”

Bethlen szerint a zsidókérdés kezelése nélkül az országot sújtó „társadalmi bajok” nem lesznek gyógyíthatóak. Ezek a bajok a „középosztály bukásából származtak”, abból, hogy „a magyar középosztály elvesztette vezető szerepét gazdasági téren. Ezt a vezető szerepet számára vissza kell szerezniük” – mondta a nemzetgyűlés tapsától kísérvé.<sup>44</sup> Azt, hogy a vezető szerepet kitől kell visszaszerezni, Bethlen csak kódolva mondta ki. Beszédét – még mielőtt a taps elült volna – így folytatta: „Én ellene vagyok minden lármás antiszemitizmusnak.” A „gazdasági vezető szerepet” tehát a zsidóktól kell „visszaszerezni”.

Bethlen programja eddig nem sokban különbözött Telekiétől. Azonban Bethlen szerint a folyamatnak másképp kell történnie, mint ahogy Teleki hirdette. A végcélhoz vezető utat Bethlen – szavakban – másképp határozta meg. Teleki a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédését” tűzte ki célul, ami azt jelentette, hogy túl lehet lépni a jogegyenlőség elvén, és megengedhető a zsidók törvény általi megkülönböztetése.<sup>45</sup> Bethlen retorikájában viszont már ekkor megjelent, hogy a zsidók visszaszorítása nem történhet a jogegyenlőség felrúgása árán. A későbbiekben szó lesz még arról, hogy vajon Bethlen ehhez a kimondott elvhez mennyire tartotta magát.

### „VAN ZSIDÓKÉRDÉS”

Bethlen programbeszédét akár az általa jegyzett korszakban mindvégig érvényesülő kettős beszéd nyitányának is tarthatjuk. A Teleki-féle elgondolástól való visszalépést Bethlen azonnal egy antiszemita gondolattal követte. „Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez őnekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni. [...] És felhívom vállalatainkat is, hogy ebben a munkában nyissanak teret a keresztény fiatalság számára, mert ha ezt nem teszik, akkor azt az ellentétet, amely a nemzetben megvan velük szemben, tovább fogják vinni a jövőbe is és lehetlenné teszik itt a konszolidáció munkáját olyan mértékben, amint arra szükség van.”<sup>46</sup>

A „zsidókérdés” létezésének elismerésével Bethlen tehát kimondta, hogy a zsidók helye a magyar társadalomban „kérdésessé” vált, s hogy a „kérdést” „meg kell oldani”. Kódolt kifejezésekkel érzékeltette, hogy a „keresztény ifjúság” a „vállalatokkal” áll szemben, a vállalatokat kimondatlanul azonosítva a zsidókkal. Más helyütt hasonló értelemben azonosította a zsidókkal a „bankokat”, s a „bankokat” a zsidókkal.<sup>47</sup>

### „NÉLKÜLÜK”

Miközben tehát Bethlen arról beszélt, hogy a törvény előtti egyenlőség elvét nem kívánja megkérdőjelezni, kimondta azt is, hogy a „zsidókat” nem tekinti a nemzeti közösség részének. (Arról, hogy a numerus clausus által bevezetett zsidókvóta a jogegyenlőséggel nem egyeztethető össze, Bethlen nem szólt.) Ugyanakkor Bethlen a zsidókvóta ellenfeleitől és általában a „zsidóságtól” azt várta el, hogy csendben, ellenkezés nélkül vegyék tudomásul a törvény fenntartását. Úgy vélte, a „zsidók” nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi fórumokon tiltakozzanak a numerus clausus ellen, mert a tiltakozás rontja az ország nemzetközi pozícióit. A parlamentben a szociáldemokratákat hazafiatsággal vádolta azért, mert a törvény ellen tiltakoztak: „[A szociáldemokraták] ugyan kijelentik, hogy a magyar nemzet külpolitikai érdekeit szívükön viselik, azonban nem használják fel és kitérnek az elől, hogy összeköttetéseiket tényleg erre fruktifikálják. Mert bocsánatot kérek, nem térhetnének ki ez elől azzal, hogy tessék megszüntetni a numerus clausust... Ha valakinek a szülője bajban van,

akkor az ő felsegítését és lábra állítását nem kötheti feltételekhez.<sup>48</sup>

A hazafiatlanság vádjával illetve Bethlen a magyarországi zsidó szervezeteket is, valótlánul állítva, hogy ezek „egyetlen lépést sem tettek” a bajba jutott ország érdekében.<sup>49</sup> Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos szerint Bethlen „valahogy úgy állította be a kérdést, mintha a magyar zsidók szinte tűszok lennének itthon, kiknek sorsa aszerint javul vagy rosszabbodik, amint fajtestvérei a külföldön a revízióért küzdenek, vagy sem”.<sup>50</sup> Amikor pedig a Népszövetség a numerus clausus ügyét 1925-ben tárgyalásra tűzte ki, Bethlen a budapesti hitközséget arra szólította fel, hogy a magyar zsidók – azaz a sértettek – saját maguk tiltakozzanak a népszövetségi tárgyalás ellen.<sup>51</sup>

A kormányprogram szerint a zsidókérdés „megoldásának” módját Bethlen abban látta, hogy „azok lehessünk nélkülik, amik velük együtt vagyunk”. Ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy két elkülönült népről beszél. A magyarok nevében beszélt tehát a zsidókról, akik nem számítanak a nemzet részének. Az *Egyenlőség* következő számának vezércikke *Nélkülikünk* címmel keserűen írt a programbeszédéről: „Nélkülik... velük... ők... őnekik [...] elkülönítve a nemzettől [...]. Olyan országot kell megalkotni, ahol nincs rájuk szükség [...]. Friedrich, Huszár és Teleki programja még ez volt: Ellenük. Bethlen Istváné: Nélkülik.”<sup>52</sup>

### „FEGYVERT KELLENE KONSTRUÁLNI”

A numerus clausus külföldi kritikusaival szemben Bethlen álláspontja egészen 1926-ig mereven elutasító volt. A törvény negyedik évében levélváltásra került sor közte és az angol zsidó vezető, Lucien Wolf között. A levelezésben Bethlen kimondta, hogy a törvény sorsát attól teszi függővé, hogy a nemzetközi diplomácia miként reagál a külhoni magyar kisebbségek panaszaira. (Feltevésünk szerint ehhez a témához tartoztak az elcsatolt területekről Magyarországra költözött polgárok kártérítési ügyei is.) A magyar kormány – írta – kizárólag abban az esetben fontolná meg a numerus clausus elleni panaszt, ha a Népszövetség napirendjére venné a külhoni magyar kisebbségek sérelmeit.<sup>53</sup> Arról, hogy vajon a magyarországi zsidók a magyar határokon belül joggal vagy jogtalanul, alappal vagy alaptalanul sérelmezik a törvényt, egyetlen szót sem szólt.

Az ún. zsidókérdésnek és ezen belül a numerus claususnak Bethlen szemében tehát fontos külpoli-

tikai vonzata volt. A numerus clausust Bethlen nem maga vezette be, hanem elődjétől, Telekitől örökölte meg. Az ellenzék soraiban néhányan azt remélték, hogy Teleki visszavonulása után Bethlen talán nem is fog mereven ragaszkodni az intézkedéshez, hiszen pragmatikus módon megegyezésre törekszik a zsidósággal. Különböző politikai és zsidó szervezetek egyre-másra adtak be javaslatokat a numerus clausus eltörlésére, ám hiába: Bethlen 1927-ig valamennyi ellenzéki javaslatot, amely a faji kvóta eltörlésére vonatkozott, elutasította, a numerus clausus fenntartását pedig „állami érdeknek” nevezte.<sup>54</sup> Fokozatosan kiderült, hogy Bethlen számára a numerus clausus nem csupán belpolitikai ügy volt, hanem olyan fontos eszköz, amelyet a külpolitika szolgálatába lehet állítani.

A törvény ötödik évében a Népszövetség vizsgálatot indított a diszkriminatív kvóta miatt. Bethlen ekkor kormányértekezletet hívott össze kidolgozandó, hogy a kormány milyen stratégiát kövessen. „A numerus clausus kérdéséből politikai fegyvert kell konstruálnunk és támadó fél gyanánt fellépni, mert föltétlenül szükséges, hogy ezt a kérdést politikai és morális szempontból győzelmesen vívjuk meg. [A népszövetségi vitát] politikailag ki kellene használni és valamely módon nexust teremteni a numerus clausus ügye és a magyar kisebbségek panasza között.”<sup>55</sup>

Az *Egyenlőség* főszerkesztője helyesen fogalmazott: a numerus clausus által sújtott zsidók Bethlen politikai kombinációinak túszaul estek. Sorsukat nem ők maguk határozták meg, de még csak nem is a magyarországi politikai helyzet, hanem olyan külpolitikai játszmák, amelyekre nem volt befolyásuk.

Bethlen tehát arra számított, hogy a zsidókvóta eltörlése ellenében kormánya valamilyen komoly külpolitikai engedményt tud kicsikarni a nagyhatalmaktól az elcsatolt területekkel kapcsolatban. Ez a számítás többé-kevésbé be is vált: 1927 őszén, amikor a Népszövetség közgyűlése tárgyalni készült az elcsatolt területeken kisajátított magyar földbirtokok tulajdonosainak kárpótlásáról, a londoni Lucien Wolf immár sokadszorra panaszt tett a Népszövetségnél a numerus clausus zsidókvótája miatt.

Wolf akciója nyomán különleges külpolitikai helyzet állt elő. A Népszövetség mindkét magyar vonatkozású ügyet felvette a következő, decemberi tanácsülés napirendjére. Napirenden szerepelt tehát egyfelől Magyarországgal szemben a numerus clausus zsidó sértettjeinek ügye, és másfelől Romániával szemben a magyar sértettek ügye. Az egyikben a magyar kormányt panaszolták be, a má-

sikban a magyar kormány volt a panaszos. A Bethlen-kormány kényszerhelyzetbe került. Ha azt akarta, hogy a kártérítési ügyben kedvező fordulat álljon be, nem engedhette meg magának, hogy a numerus clausus ügyében ugyanezen a tanácsülésen a Népszövetség elmarasztalja.

Ekkor Bethlen hirtelen fordulattal bejelentette, hogy a kormány módosítja a numerus clausus-törvényt: törli a zsidókvótát lehetővé tévő harmadik paragrafust, amely az egyes „népfajok és nemzetiségek” arányát a felsőoktatásban az illető „népfajnak” vagy „nemzetiségnek” az össznépességben betöltött arányában maximálta. Ezzel a lépéssel „a kormány azt kívánja elkerülni – mondta a miniszterelnök –, hogy a magyar delegátusok a Népszövetségi Tanács decemberi ülészakán a numerus clausus kérdése miatt esetleg kényelmetlen helyzetbe kerüljenek”.<sup>56</sup> Ezért tehát a magyar kormány kész arra, hogy kiküszöbölje „azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellen-szenvet váltottak ki”.<sup>57</sup> Az egyetemek utasítást kaptak, hogy az addiginál fél százalékkal (!) több zsidó hallgatót vegyenek fel.

A miniszterelnök kezdeményezése saját pártjában is meglepetést okozott, de Bethlen személyes nyomására a kormányzó párt végül megszavazta a módosítás tervét.<sup>58</sup> Bethlen sikerrel járt: a Népszövetség a decemberi ülés napirendjéről törölte a magyar numerus clausus ügyét.

Számos kortárs, köztük Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* főszerkesztője is igyekezett magyarázatot találni arra, hogy vajon Bethlen miért nem lépett korábban a numerus clausus ügyében, noha a radikális antiszemitizmus egyéb megnyilvánulásait igyekezett leszerelni. Emlékiratai szerint egyszer, amikor az ő jelenlétében Bethlennek valaki megemlítette a numerus clausust, Bethlen csak „legyintett, mert az ő nagy horizontokra berendezkedett látása észre sem vette a numerus clausus sötéttségét itt a magyar életben”.<sup>59</sup>

Mások szerint a kvóta fenntartása voltaképpen megfelelt Bethlen zsidókkal kapcsolatos véleményének és terveinek, még akkor is, ha a numerus clausus bevezetésének idején nem ő volt a miniszterelnök. Romsics Ignác ennél is messzebbre megy. Értelmezése szerint Bethlen „kifejezetten szükségesnek” tartotta a numerus clausust, mert a zsidóság „kiegyezés utáni térnyerését és a keresztény középosztály »térvesztését« a magyar társadalomfejlődés súlyos anomáliájának tartotta”.<sup>60</sup> Romsics értelmezését Bethlen zsidókérdéssel kapcsolatos nyilatkozatai sok vonatkozásban alátámasztják. Akkor viszont azt nehéz megérteni, hogy Bethlen

a zsidó tulajdonban lévő bank- és ipari tőke tulajdonosai ellen miért nem kezdeményezett semmiféle olyan intézkedést, amely meggyengíthette volna ezek pozícióját. Sőt, a húszas évek elejének adó- és vámpolitikája kifejezetten kedvezett annak az ipari és banktőkének, amelynek tulajdonosai között magas volt a zsidók aránya.

Szabolcsi Lajos beszámolója szerint a „zsidó nagytőke” már 1921-ben felesküdt Bethlenre.<sup>61</sup> Romsics is kiemeli, hogy Bethlen Tisza Istvánhoz hasonlóan folyamatosan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival; báró Korányi Frigyes személyében miniszterei közé zsidó származásút is meghívott. De megemlíthetnénk Walko Lajost is. Walko, a zsidó Weiss család tagjának, a Kereskedelmi Bank vezérigazgatójának, Weiss Fülöpnek a veje, Bethlen kormányában a húszas évek elején kereskedelemügyi miniszter, 1925 és 1930 között pedig külügyminiszter volt.<sup>62</sup>

Bethlen politikai felfogásában tehát nem volt el-  
lentmondás a zsidó nagytőkével fenntartott jó viszony és a zsidó kis- és középpolgárságot sújtó egyetemi zsidókvóta között. Bizonyára jól tudta, hogy a „zsidóság” éppúgy nem alkot monolit társadalmi tömböt, ahogy a „magyarság” sem. Miközben a módos zsidókkal jó viszonyt tartott fenn, a kevésbé módos zsidók elleni intézkedéseket megengedhetőnek, sőt, kívánatosnak tartotta. Álláspontja a numerus claususról lényegében nem különbözött a fajvédőkétől: a törvény szerinte a keresztény középosztály „életösztönének” megnyilvánulása volt. Amint Romsics írja, a numerus clausust Bethlen „...olyan szükséges eszköznek vélte, amelynek segítségével a keresztény középosztály gyermekei, akik a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot képviselik, [...] a nemzetnek újból vezetői lesznek.”<sup>63</sup>

A numerus clausus 1928-as bethleni reformja – a faji és nemzetiségi kvóta eltörlése a numerus clausus-törvényből – az első pillanattól kezdve kétértelmű és törékeny volt. Bethlen nemcsak taktikai megfontolásból hangsúlyozta, hogy a módosításra külső nyomásra, a Népszövetség pressziója miatt került sor, hanem azért is, mert el akarta kerülni annak látszatát, hogy a módosítással elvben egyetértene. Bethlen és kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó a módosítást eleve kétértelműnek szánta, és a törvény mögött lévő politikai szemlélet vonatkozásában igazán komoly fordulatot egyikük sem kívánt elérni. A módosítás célja nem a diszkrimináció felszámolása volt, hanem a Népszövetség megbékítése. Klebelsberg kultuszminiszter ezt világosan meg is fogalmazta egy Bethlennek írott bizalmas levelében. A módosítás célja nem az, „...hogy a zsidó

egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsásuk a nemzetnek, hanem [...] hogy bizonyos racionális enyhítésekkel az intézmény [azaz a numerus clausus] lényegét megmentsük”.<sup>64</sup>

A módosítást Bethlen olyan kényszerintézkedésnek állította be, amelyet az országra külföldi hatalmak erőltettek rá, amely tehát nem az ország vezetőinek belső meggyőződéséből fakad. Világosan elmondta, hogy a módosítás ügyében „...nem játszik [...] hamis játékot. Azok a remények, amelyeket bizonyos liberális körök a módosításhoz fűznek, a praxisban bizonyos csalódással fognak járni. Elégedjék meg a magyar zsidóság egyelőre azzal, hogy a rá nézve sérelmes rendelkezéseket, azokat, amelyeket sárga foltnak érzett, kitörli a kormány, s ezért vállalja is nyíltan a felelősséget, a többit pedig bízzák a jövőre.”<sup>65</sup>

A zsidók korlátozásának elvi célját Bethlen az 1928-as módosítás során sem adta fel. Amint mondta, a törvény „intencióját” és „szociálpolitikai jelentőségét” a módosítás után is meg kell őrizni. Ezt az elvi célt Bethlen még akkor sem adta fel, amikor tíz év múltán, 1937-ben – immár ellenzékéből – a zsidótörvények bevezetése ellen emelt szót a parlamentben. Még ekkor is megerősítette, hogy a zsidók korlátozásának eszméjével elvben egyetért, hogy „nyíltan és őszintén” kell beszélni arról, hogy az országban „van zsidókérdés”, amelyet ha nem is a hitleri módszerekkel, de „bölcs” és „okos” eszközökkel „kezelni kell”.<sup>66</sup>

Az 1928-as módosítás tehát inkább felszíni és látványos, semmint valóságos fordulat volt. Noha négy éven át évi egy-két százalékkal nőtt a felvett zsidó jelentkezők aránya, valójában az egyetemi diszkriminációt csak papíron szüntették meg, és a valódi jogegyenlőséget nem állították helyre. Hóman Bálint kultuszminiszter megfogalmazásában a zsidók korlátozása 1928-ban valójában csak „alaki hatállyal” szűnt meg, a zsidók korlátozását pedig most már törvény helyett közvetlen miniszteri utasításokkal lehetett továbbfolytatni. A zsidókvóta helyére bekerült foglalkozási kvóta pedig lehetővé tette, hogy az egyetemi felvételi bizottságok továbbra is diszkriminatív módon járjanak el.

A numerus clausus 1928-as módosításának fényében Bethlen miniszterelnöki korszakának antiszemitizmusáról ellentmondásos kép rajzolódik ki. Bibó Istvánnak igaza lehet abban, hogy a numerus clausus zsidókvótája által bevezetett jogfosztást sem Bethlen, sem kortársainak többsége nem tekintette olyan súlyú lépésnek, mint amilyen súlyosnak ezek a későbbi évtizedekben bizonyultak. Az a „történelmi tapasztalat” – mondja Bibó –, hogy a jogegyenlőség felszámolása „nagyon könnyen átmege a zsi-

dók üldözésébe és gyilkolásába”, ebben a korban még „csak a zsidók idegeibe volt beírva, a többiek számára ennek semmi különös meggyőző ereje nem volt”.<sup>67</sup> Persze, nem állíthatjuk, hogy a zsidókvóta hívei között fel sem merült, hogy a numerus clausus bevezetése zsidóüldözéshez fog vezetni. A kvóta szellemi atyja, Prohászka Ottokár püspök a nemzetgyűlésben 1920 őszén a törvény vitájában maga utalt rá, hogy „lehet”, hogy a törvény „elfajulhat”, és zsidóüldözésbe csaphat át.<sup>68</sup> Az Ébredő Magyarok parlamenti képviselője, Budaváry László pedig egy olyan átfogó zsidótörvényre tett indítványt, amely szerint az egyetemi zsidókvótát a gazdasági és társadalmi élet valamennyi területére ki kellett volna terjeszteni. Megvonta volna a zsidók politikai jogait, továbbá a földtulajdonlás és -bérlés jogát, elkobozta volna a zsidók kezében lévő ingatlanokat egy házon felül, megtiltotta volna a zsidók betelepülését, kitoloncolta volna az 1914 óta bevándorolt zsidókat, vagyonukat megváltás nélkül elkobozta volna. Zsidókvótát vezetett volna be minden iskolában, közhivatalban, gyárban, üzemben, bankban, államosította volna a színházak egy részét, más részükre nézve megtiltotta volna, hogy a színházak élén zsidó álljon, betiltotta volna a zsidó iskolákat, és elrendelte volna, hogy az újságok vezető tisztviselői nem lehetnek zsidók. Állami megrendeléseket és állami engedélyhez kötött kereskedelmi engedélyt kizárólag „keresztény” vállalkozóknak juttatott volna. Az 1941-es harmadik zsidótörvényt megelőlegezve megtiltotta volna, hogy „zsidó személyes szolgálatára keresztény cselédet (szolga, szakács, kocsis, inas stb.)” alkalmazzon.<sup>69</sup>

Bethlen ezeket a nézeteket nem osztotta, sőt, a harmincas évek végén – immár ellenzékéből – határozottan tiltakozott a zsidótörvények ellen, amelyek szinte pontról pontra vezették be az Ébredő Magyarok 1920-as javaslatának jó részét. A numerus clausus által állami politikává emelt, intézményesített antiszemitizmus ellen viszont Bethlennek nem volt kifogása, hiába esett sérelem a jogegyenlőség elvén vallási és származási alapon.<sup>70</sup>

## JEGYZETEK

- <sup>1</sup> SZABOLCSI Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1951)*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 334.
- <sup>2</sup> ZSOLT Béla, *Köért kenyér. Vezércikkek*, Budapest, Szerző kiadása, 1939, 18. A cikk eredetileg a *Magyar Hírlap* című újságban jelent meg 1929. április 21-én.
- <sup>3</sup> Sándor Pál beszéde, *Nemzetgyűlési Napló, 1922, XVIII.* kötet, 381. (1924. január 4.)



- <sup>4</sup> *Egyenlőség*, 1922. október 7., 8.
- <sup>5</sup> ZSOLT, *i. m.*, 19.
- <sup>6</sup> „Az ország helyzetéről, a kormány felelősségéről s az aktív külpolitikáról”. Bethlen István beszéde Balasgyarmaton, 1923. október 28-án, in *Bethlen István gróf beszédei és írásai*, Első kötet, Budapest, Genius, 1933, 316.
- <sup>7</sup> BETHLEN, *i. m.*, 13.
- <sup>8</sup> Uo., 316.
- <sup>9</sup> *Bethlen István emlékirata, 1944*, szerk. ROMSICS Ignác – BOLZA Ilona, Budapest, Zrínyi, 1988, 128.
- <sup>10</sup> ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005, 33.
- <sup>11</sup> ABLONCZY Balázs, Teleki Pál és Bethlen István, a jövő politikusai, *História*, 2008/9, <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Ablonczy.pdf>, letöltve 2020. július 11.
- <sup>12</sup> Idézi ROMSICS Ignác, Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája, *Mozgó Világ*, 2014/5, 16.
- <sup>13</sup> BETHLEN István, Emlékbeszéd gróf Károlyi Sándor felett, in Uő, *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2000, 102.
- <sup>14</sup> *Képviselőházi Napló, 1910*, III. kötet, 317. (1911. január 3.)
- <sup>15</sup> ROMSICS Ignác, Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája, id. kiad., 16.
- <sup>16</sup> SZABÓ Miklós, *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003, 302.
- <sup>17</sup> BIBÓ István, Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, in Uő, *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, Budapest, Magvető, 1986, 719.
- <sup>18</sup> BETHLEN István, *Válogatott politikai írások és beszédek*, id. kiad., 161.
- <sup>19</sup> „A többségi párt egységéről, a jogrendről, egyes külpolitikai kérdésekről. (Indemnitási Javaslat 1923 II-ik felére)” 1923. július 27. BETHLEN, *i. m.*, 295.
- <sup>20</sup> Uo., 156.
- <sup>21</sup> *Képviselőházi Napló, 1910*, XL. kötet, 296. (1918. július 5.)
- <sup>22</sup> BIBÓ, *i. m.*, 706. (Kiemelések az eredetiben.)
- <sup>23</sup> ROMSICS–BOLZA (szerk.), *i. m.*, 126.
- <sup>24</sup> ROMSICS, *Bethlen István. Politikai életrajz*, id. kiad., 134. Romsics kiemeli, hogy Bethlen a szélsőjobboldali-antiszemita platformon álló Friedrich-kormánytól jó ideig távol tartotta magát (uo., 138.).
- <sup>25</sup> Uo., 165–166.
- <sup>26</sup> Uo.
- <sup>27</sup> A történetről Ereky Károly keresztényszocialista képviselő számolt be a Nemzetgyűlésben. *Nemzetgyűlési Napló, 1920*, IV. kötet, 542. (1920. augusztus 18.)
- <sup>28</sup> KOVÁCS M. Mária, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus története Magyarországon, 1920–1945*, Budapest, Napvilág, 2012, 81.
- <sup>29</sup> *Nemzetgyűlési Napló, 1922*, XV. kötet, 176. (1923. július 27.).
- <sup>30</sup> Bethlen István beszéde, uo.
- <sup>31</sup> ROMSICS–BOLZA (szerk.), *i. m.*, 128.
- <sup>32</sup> KOVÁCS, *i. m.*
- <sup>33</sup> Az 1921 februárjában hozott minisztertanácsi döntést idézi ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris, 2005, 181. Később a gyakorlatban a zsidó munkásszázadok nem sokáig működtek, mert a békeszerződés megtiltotta a sorozást. A hadiszállításokkal kapcsolatos „faji” adatok bejelentéséről lásd SZABOLCSI, *i. m.*, 323.
- <sup>34</sup> MTI Hírkiadás, 1920. október 11., 8. A rendeleti módszerrel bevezetett középiskolai numerus clausust négy év múltán eltörölték.
- <sup>35</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 323.
- <sup>36</sup> 4352/1920. BM sz. rendelet.
- <sup>37</sup> Aki Érsekújvárt született, az már külföldi, ha izraelita nemzetiségű, *Egyenlőség*, 1922. január 28.
- <sup>38</sup> UNGVÁRY Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diskrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2013, 101, 104. A moziengedélyek elvonása a 8454/1920. ME sz. rendelet alapján történt. Bár a zsidó vállalkozókkal kapcsolatos adatok 1922-ből valók, az intézkedések túlnyomó többsége a Teleki-kormány alatt történt. Lásd még SZABOLCSI, *i. m.*, 329.
- <sup>39</sup> UNGVÁRY, *i. m.*, 103.
- <sup>40</sup> Uo., 104.
- <sup>41</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 307.
- <sup>42</sup> Teleki antiszemitizmusáról első miniszterelnöksége idején lásd ABLONCZY, *i. m.*, 146.
- <sup>43</sup> *Bethlen István gróf beszédei és írásai, Első kötet*, Budapest, Genius, 1933, 157.
- <sup>44</sup> Uo., 161.
- <sup>45</sup> ABLONCZY, *i. m.*, 172.
- <sup>46</sup> *Bethlen István gróf beszédei és írásai, Első kötet*, id. kiad., 161.
- <sup>47</sup> Uo., 316.
- <sup>48</sup> *Nemzetgyűlési Napló, 1922*, IX. kötet, 167. (1923. január 25.)
- <sup>49</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 354.
- <sup>50</sup> Uo., 352–353.
- <sup>51</sup> KOVÁCS, *i. m.*, 184.
- <sup>52</sup> *Egyenlőség*, 1921. április 25.
- <sup>53</sup> Bethlen István levele Lucien Wolfnak, 1924. november 12. Archives de la Société des Nations, Section 41, D 17190.
- <sup>54</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 353.
- <sup>55</sup> MNL OL, K58, 46. csomó, Feljegyzések a „Numerus Clausus ügyében gróf Bethlen István Miniszterelnök úr Őexcellenciája elnökletével 1925. évi november hó 12-én tartott bizalmas megbeszélésekről.”
- <sup>56</sup> MTI lapszemle, 1927. november 17., 12. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx#>, letöltve 2016. február 2.
- <sup>57</sup> MTI Lapszemle, 1927. október 20., 9. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx#>, letöltve 2016. február 2.
- <sup>58</sup> KOVÁCS, *i. m.*, 144 skk.

- <sup>59</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 349.
- <sup>60</sup> ROMSICS, *Bethlen István. Politikai életrajz*, id. kiad., 156.
- <sup>61</sup> SZABOLCSI, *i. m.*, 342. Szabolcsi név szerint Kohner Adolfot, Vészi Józsefet, Székely Ferencet, Vida Jenőt és Dési Gézátt említette.
- <sup>62</sup> ROMSICS, *i. m.*, 212–213.
- <sup>63</sup> Uo., 201.
- <sup>64</sup> *Bethlen István titkos iratai*, szerk. SZINAI Miklós – SZŰCS László, Budapest, Kossuth, 1972, 257.
- <sup>65</sup> Az értekezés november 17-én volt. MTI lapszemle, 1927. november 18. 13. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>, letöltve 2016. február 2.
- <sup>66</sup> *Képviselőházi Napló 1935*, XIII. kötet, 64–65. (1937. május 11.); ROMSICS, *i. m.*, 271–272.
- <sup>67</sup> BIBÓ, *i. m.*, 632.
- <sup>68</sup> *Nemzetgyűlési Napló, 1920*, V. kötet, 344. (1920. szeptember 16.)
- <sup>69</sup> Budapest, 1920. évi július hó 28-án. Beadja: Budaváry László s. k., nemzetgyűlési képviselő. *Nemzetgyűlési Irományok, 1920*, III. kötet, 338–339.
- <sup>70</sup> ROMSICS, *i. m.*, 272.

## A Tanulmányok a holokausztról *sorozatban* (2001–2021) megjelent írások

### 1.

## Összesített tartalom a kötetek sorrendjében

### I. KÖTET

*Balassi Kiadó, 2001*

- Randolph L. Braham: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt
- Róbert Péter: A holokauszt a magyar sajtóban
- Földes Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében
- Karsai László: Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokausztról
- Varga László: A holokauszt és a rendszerváltás Magyarországon
- Függelék* (összeállította Karsai László)  
Fontosabb zsidó tárgyú törvények és rendeletek Magyarországon (1849–2000)  
Kronológia

### II. KÖTET

*Balassi Kiadó, 2002*

- Frojimovics Kinga: Zsidó hitközségi szervezet Magyarországon 1944-ben. A három vallási irányzat szervezeti és demográfiai jellemzőiről
- Nagy Varga Rita: Teológia és antiszemitizmus. Milleniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1840–1941)
- Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944
- Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján

- Csösz László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...”. Gettószítás Szolnokon 1944-ben
- Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején
- Orbáné Szegő Ágnes: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig

### III. KÖTET

*Balassi Kiadó, 2004*

- Balog Iván: A magyar holokauszt és Bibó *Zsidókérdés*-tanulmánya
- Bodó Kinga: Auschwitz a túlélők irodalmi műveiben
- Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig
- Hegyi Ágnes: Dész zsidó közösségének virágzása és hanyatlása
- Simko Balázs – Végső István: A kiskunhalasi zsidók története 1938 és 1945 között
- Kovács Tamás: A kaposvári zsidóság a vészkorszakban

### IV. KÖTET

*Presscon Kiadó, 2006*

- Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918–1940)
- Varga Krisztina: Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig
- Ungváry Krisztián: A zsidótörvények végrehajtása
- Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés

Várnai Ágnes: A Fővárosi Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumig – Csánky Dénes emlékiratainak alapján  
 Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia  
 Szalai Ágnes: A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949–1954)  
 Vásárhelyi Mária: A holokauszt a családtörténetekben  
 Kovács András: A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben

**V. KÖTET*****Balassi Kiadó, 2011***

Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről  
 Zakar József: Fajvédők az 1920-as évek Magyarországon  
 Randolph L. Braham: A tengelyhatalmak szövetséges államai és a holokauszt. Összehasonlító áttekintés  
 Randolph L. Braham: Mentőakciók Magyarországon: mítoszok és valóság  
 Randolph L. Braham: Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában  
 Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el, és mikor?  
 Mose Golan: A magyarországi holokauszt az Eichmann-per tükrében  
 Baki Attila: Az ipolysági zsidók és a holokauszt  
 Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája  
 Dunai Andrea: *Displaced Persons*. Magyar zsidó „hontalanok” a nyugati megszállási övezetekben  
 Dosztál Diána Edit: A magyar holokauszt a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében

**VI. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2014***

Nagy Enikő Orsolya: Mit tudhatott az észak-erdélyi magyar lakosság a zsidóellenes intézkedésekről? A kolozsvári magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata  
 Ádám István Pál: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban  
 Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt (1938–1945)  
 Randolph L. Braham: A holokauszt Észak-Erdélyben  
 Bársony Péter: A vészidőszak magyar muzsikusi áldozatai  
 Pap Eliza: Zsidósors Kiskunmajsán  
 Randolph L. Braham: A magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata  
 Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkörletben lezajlott népbíró-sági perekben  
 Végső István: Főispánok a népbíróságok előtt

**VII. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2016***

Jakab Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)  
 Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940–1944)  
 Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa  
 Regina Fritz: Mindennapi élet a magyar gettóban  
 Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások  
 Pap Eliza: A keceli zsidók története  
 Békés Vera – John Christopher Perry: Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai  
 Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció

**VIII. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2017***

Lakatos Artur: Az észak-erdélyi holokauszt és a keresztény egyházak. A román ortodox egyház  
 Molnár Judit: Zsidótlantás a déli határsávban 1944-ben  
 Tóth Vilmos: Az ecsédi zsidóság története  
 Ungváry Krisztián: A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban  
 Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig  
 Lőwy Dániel: A vészidőszak kolozsvári tanúságtévői  
 Marczisovszky Anna: A látás igazsága, az igazság látása.  
 Charlotte Delbo: irodalom mindenek előtt és után  
 Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádárkorban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei

**IX. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2018***

Demeter Emőke: A háromszéki zsidók ellen elkövetett atrocitások sajtó- és levéltári anyagok tükrében (1940–1944)  
 Nagy Enikő Orsolya: Máramaros vármegye zsidótlantása a helyi magyar sajtó tükrében  
 Bock Julia: Magyar zsidó egészségügyi szakemberek a holokauszt árnyékában  
 Békés Vera – John Christopher Perry – Claire J. Starrs: Mi magyarázza a társadalmi trauma túlélőinek ellenálló képességét? Holokauszt- és egyéb narratívák megküzdési stratégiáinak elemzése három eset bemutatásán keresztül  
 Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata  
 Klacsmann Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948

**X. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2019***

- Harsányi László: „Őrségváltás” a kultúra területén.  
A művészeti kamarák 1938–1944
- Szita Szabolcs: A deportálás magyarországi történetéből, 1944. A vasúti kiszállítás Auschwitz-Birkenauban
- Böröcz László: Waldsee 1944. A holokauszt ábrázolásának egy lehetséges útja
- Molnár Judit: Az embertelenség precizitása. Csendőreljelentések Ferenczy Lászlónak a szolnoki zsidó gyűjtőtáborról
- Vadas Henrietta: A Csík vármegyei zsidók sorsa a helyi sajtó tükrében
- Szécsényi András: Felszabadult magyar deportáltak Svédországban. Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945–1946
- Olosz Levente: Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után
- Forrás-Biró Aletta – Kovács András: A holokauszt feldolgozása a mai magyar iskolákban
- Randolph L. Braham: A holokauszt Magyarországon. Kritikai elemzés

**XI. KÖTET*****Múlt és Jövő Kiadó, 2021***

- Molnár Judit: Búcsú a Mestertől és sorozatától
- Nagyi Enikő Orsolya: Az erdélyi zsidó sajtókiadványok bibliográfiája 1860-tól napjainkig

- Kovács M. Mária: Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről
- Margittai Linda: „Őrségváltás” a Délvidéken, 1941–1944: etnikai diszkrimináció és árjásítás az iparban és a kereskedelemben
- Darvas Boróka: Zsidóellenes atrocitások sajtórepresentációja. Maros-Torda és Udvarhely vármegyei magyar nyelvű újságok összehasonlító vizsgálata (1940–1944)
- Vákár Zsanett-Krisztina: Zsidóellenes intézkedések kommunikálása a sajtóban. A Szatmár vármegyei magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata
- Harkai Ágnes: Csanád egyházmegye püspökei és a „zsidókérdés”, 1938–1945
- Nagy V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944
- Paksy Zoltán: A vármegyei törvényhatóságok kezdeményezése a jobboldali diktatúra és az egypártrendszer kiépítésére Magyarországon a német megszállás után
- Pap Eliza: Zsidósors Újpesten
- Molnár Judit: „Korbácsolás, éhezés, piszoktenger”. A magyar holokauszt és Farkas István utolsó napjai
- Vörös István Károly: „Isten nevében”. A pécsi zsidók vagyionának sorsa a vészkorszak után
- Tibori Szabó Zoltán: Randolph L. Braham búcsúelőadása
- Karsai László: Szabálytalan életrajzi beszélgetés a nyolcvanéves Randolph L. Braham professz-szonnal
- Karsai László: Randolph L. Braham (1922–2018)

**2.****A sorozatban megjelent tanulmányok a szerzők ábécérendjében**

Ádám István Pál: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban	VI	Bodó Kinga: Auschwitz a túlélők irodalmi műveiben	III
Baki Attila: Az ipolysági zsidók és a holokauszt	V	Böröcz László: Waldsee 1944. A holokauszt ábrázolásának egy lehetséges útja	X
Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt (1938–1945)	VI	Braham, Randolph L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt	I
Balog Iván: A magyar holokauszt és Bibó <i>Zsidókérdés</i> -tanulmánya	III	Braham, Randolph L.: A tengelyhatalmak szövetséges államai és a holokauszt.	
Bársony Péter: A vészkorszak magyar muzsikusz áldozatai	VI	Összehasonlító áttekintés	V
Békés Vera – John Christopher Perry: Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai	VII	Braham, Randolph L.: Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában	V
Békés Vera – John Christopher Perry – Claire J. Starrs: Mi magyarázza a társadalmi trauma túlélőinek ellenálló képességét? Holokauszt- és egyéb narratívák megküzdési stratégiáinak elemzése három eset bemutatásán keresztül	IX	Braham, Randolph L.: Mentőakciók Magyarországon: mítoszok és valóság	V
Bock Julia: Magyar zsidó egészségügyi szakemberek a holokauszt árnyékában	IX	Braham, Randolph L.: A holokauszt Észak-Erdélyben	VI
		Braham, Randolph L.: A magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata	VI



Braham, Randolph L.: A holokauszt Magyarországon. Kritikai elemzés	X	Karsai László: Szabálytalan életrajzi beszélgetés a nyolcvanéves Randolph L. Braham professzorral	XI
Császár László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...”. Gettósítás Szolnokon 1944-ben	II	Klacsman Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948	IX
Darvas Boróka: Zsidóellenes atrocitások sajtórepresentációja. Maros-Torda és Udvarhely vármegyei magyar nyelvű újságok összehasonlító vizsgálata (1940–1944)	XI	Kovács András: A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokausztmúzeum fogadtatása a magyar közvéleményben	IV
Demeter Emőke: A háromszéki zsidók ellen elkövetett atrocitások sajtó- és levéltári anyagok tükrében (1940–1944)	IX	Kovács András <i>lásd még</i> Forrás-Biró Aletttal közös írását	
Dosztál Diána Edit: A magyar holokauszt a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében	V	Kovács M. Mária: Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről	XI
Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia	IV	Kovács Tamás: A kaposvári zsidóság a vészidőszakban	III
Dunai Andrea: <i>Displaced Persons</i> . Magyar zsidó „hontalanok” a nyugati megszállási övezetekben	V	Lakatos Artur: Az észak-erdélyi holokauszt és a keresztény egyházak. A román ortodox egyház	VIII
Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció	VII	Lőwy Dániel: A vészidőszak kolozsvári tanúságtevői	VIII
Forrás-Biró Aletta–Kovács András: A holokauszt feldolgozása a mai magyar iskolákban	X	Marcziszovszky Anna: A látás igazsága, az igazság látása – Charlotte Delbo: irodalom mindennek előtt és után	VIII
Földes Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében	I	Margittai Linda: „Őrségváltás” a Délvidéken, 1941–1944: etnikai diszkrimináció és árjásítás az iparban és a kereskedelemben	XI
Fritz, Regina: Mindennapi élet a magyar gettóknban	VII	Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején	II
Frojimovics Kinga: Zsidó hitközségi szervezet Magyarországon 1944-ben. A három vallási irányzat szervezeti és demográfiai jellemzőiről	II	Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben	VIII
Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások	VII	Molnár Judit: Az embertelenség precizitása. Csendőrijelentések Ferenczy Lászlónak a szolnoki zsidó gyűjtőtáborról	X
Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918–1940)	IV	Molnár Judit: „Korbácsolás, éhezés, piszoktenger”. A magyar holokauszt és Farkas István utolsó napjai	XI
Golan, Mose: A magyarországi holokauszt az Eichmann-per tükrében	V	Molnár Judit: Búcsú a Mestertől és sorozatától	XI
Harkai Ágnes: Csanád egyházmegye püspökei és a „zsidókérdés”, 1938–1945	XI	Nagy Varga Rita: Teológia és antiszemitizmus. Millenniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban (1840–1941)	II
Harsányi László: „Őrségváltás” a kultúra területén. A művészeti kamarák 1938–1944	X	Nagy V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944	XI
Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján	II	Nagy Enikő Orsolya: Mit tudhatott az észak-erdélyi magyar lakosság a zsidóellenes intézkedésekről? A kolozsvári magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata	VI
Hegyi Ágnes: Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása	III	Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940–1944)	VII
Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig	VIII	Nagy Enikő Orsolya: Máramaros vármegye zsidótlanítása a helyi magyar sajtó tükrében	IX
Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata	IX	Nagy Enikő Orsolya: Az erdélyi zsidó sajtókiadványok bibliográfiája 1860-tól napjainkig	XI
Jakab Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)	VII	Olosz Levente: Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után	X
Karsai László: Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokausztról	I	Orbánné Szegő Ágnes: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig	II
[Karsai László:] Fontosabb zsidó tárgyú törvények és rendeletek Magyarországon (1849–2000)	I		
[Karsai László:] Kronológia	I		
Karsai László: Randolph L. Braham (1922–2018)	XI		

Paksy Zoltán: A vármegyei törvényhatóságok kezdeményezése a jobboldali diktatúra és az egypártrendszer kiépítésére Magyarországon a német megszállás után	XI	Ungváry Krisztián: A zsidótörvények végrehajtása	IV
Pap Eliza: Zsidósors Kiskunmajsán	VI	Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa	VII
Pap Eliza: A keceli zsidók története	VII	Ungváry Krisztián: A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban	VIII
Pap Eliza: Zsidósors Újpesten	XI	Vadas Henrietta: A Csík vármegyei zsidók sorsa a helyi sajtó tükrében	X
Perry, John Christopher <i>lávd</i> Békés Verával közös írásait		Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944	II
Róbert Péter: A holokauszt a magyar sajtóban	I	Vákár Zsanett-Krisztina: Zsidóellenes intézkedések kommunikálása a sajtóban. A Szatmár vármegyei magyar sajtó (1940–1944) összehasonlító vizsgálata	XI
Simko Balázs – Végső István: A kiskunhalasi zsidók története 1938 és 1945 között	III	Varga Krisztina: Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig	IV
Starrs, Claire J. <i>lávd</i> Békés Verával közös írását		Varga László: A holokauszt és a rendszerváltás Magyarországon	I
Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről	V	Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés	IV
Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkerületben lezajlott népbírósi perekben	VI	Várnai Ágnes: A Fővárosi Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumig – Csánky Dénes emlékiratai alapján	IV
Szalai Ágnes: A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949–1954)	IV	Vásárhelyi Mária: A holokauszt a családtörténetekben	IV
Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei	VIII	Végső István: Főispánok a népbíróságok előtt	VI
Szécsényi András: Felszabadult magyar deportáltak Svédországban. Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945–1946	X	Végső István <i>lávd még</i> Simko Balázssal közös írását	X
Szita Szabolcs: A deportálás magyarországi történetéből, 1944. A vasúti kiszállítás Auschwitz-Birkenauban	X	Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája	V
Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig	III	Vörös István Károly: „Isten nevében”. A pécsi zsidók vagyonának sorsa a vészorkorszak után	XI
Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el, és mikor?	V	Zakar József: Fajvédők az 1920-as évek Magyarországon	V
Tibori Szabó Zoltán: Randolph L. Braham búcsúelőadása	XI		
Tóth Vilmos: Az ecsédi zsidóság története	VIII		

Összeállította Schmal Alexandra

## Kőbányai János

# A „kettős gyökér” már nem hajt több virágot

### Itamár Jaoz-Keszt halálára

Minden nekrológ – sajnos – a nekrológ írójáról szól. Bárhogy próbálja is, nem tud kibújni a tolakodó szerep alól, akkor sem, ha – a szokásoktól eltérően – egy szóval sem említi, vagy emeli ki önön személyét a gyász-szövegben.

Ha a nekrológot író csak az imént elment köz- vagy irodalmi szereplő pályáját foglalja össze érdemei kidomborításával, mégpedig példás, MTI-hír sietséggel – akkor hivatkozik magával csak igazán: hogy mi mindent tud róla



(vagy szedett össze róla ügyesen a Wikipédiából, vagy „csak” korigálta e honlapon az emlékezetét). A személytelen hang és tónus pedig még ha a személyes kapcsolat hiányát is jelzi vagy leplezi – de azzal a korántsem mellékszöveggel, hogy én milyen (helyi)értéktisztelő és -tudó vagyok, s nemkülönből jól informált, hogy az egyéni benyomások ellenére mint mérleg, azonnal kilengem a most eltávozott súlyát, dekára precízen.

S ha az istenhozzád-textusban fölidéződik a koporsóban most leereszkedő – barátunk, pályatársunk, példaképünk, mentorunk, ügyünk támogatója – megérezkített személyisége, akkor akaratlanul (bár, ki tudja?... ) a búcsúztatott életrajza helyett önéletrírást, – sőt! – önértékelést kapunk. Az élve maradt gyors előre (helyébe) nyomulás izzadságszagú gesztusát.

S ha a nekrológ mind a két elemet, funkciót tartalmazza – az már a legharsányabban zengi a büdös öndicséretet, s hatványozza mindannak az ellentétét, amit a gyász fájdalom és a veszteség írje üt –, amelyet a megrendült csenddel, vagy még azzal sem, lehetne kifejezni.

Drága Itamár!

Mindezt hogy kerüljem most el?

Dehogy fogom az életművedet összefoglalni most. Az emberi és szakmai barátságunk történetét pedig azért is örömmel spórolom meg, mert az néhány száz oldalra rúgna, mint minden igaz, egymást megtermékenyítő kapcsolat elbeszélése. A veled való viszony ábrázolása azért lenne más jellegű, mint a többi – mostanában egyre szaporodó – regényírási kötelezettség, mert ez – a te találmányod-terminológiád – a „kettős gyökér” narratívája lenne. Vagy még inkább a heroikus „kettős gyökér” kudarcáé – ugyanis a Szentföld kemény sziklás talajába átplántálására sem nekem, sem másnak a holokauszt után Magyarországon született nemzedékből már nem adatott mód és alkalom.

S nektek?

Avigdor Hameirinél nem lehetett jobb időben (1921-ben) s kondíciókkal (már Budapesten héber verses kötet adott ki 1910-ben) kiérkezni, s a te róla szóló írásod („A különleges dosszié – találkozás Avigdor Hameirivel”. *Múlt és Jövő*, 2010/1.) oly költői (azaz többdimenziós mélységű) igazsággal ábrázolta a kettős gyökérből a magyarénak a sikertelenségét. Talán nem tudtad – ezt a nézetemet odafönt majd megvitatjuk, pláne, ha Avigdor Hameiri, Ady Endre gyakori kávéházi partnere, is az asztalához engedne –, hogy nemcsak a magyar versek héberre ültetésének stafétabotját vették át tőle, hanem a magyar megnemkapaszkodását is Izraelben.

Hiszen mégiscsak, hogy néz ki, hogy egy megújult nemzet, majd annak nyomán állam, amelyet magyar zsidók találtak ki (mint jeruzsálemi professzorom, Michael Silber kimutatta Kossuth Lajos és a magyar 1848/49-es szabadságharc megvilágosító példája nyomán) Natonek Józseftől Herzl Tivadarig, Jehuda Alkalaitól Max Nordaui, Petah Tikva, az első palesztinai zsidó település alapítóig (1878). Azaz a zsidó államot kiharcoló cionizmus alapjaiban egy magyar-zsidó gondolat és projekt volt – s ennek ellenére sem a politikában, sem az irodalomban nem ütöttek át a magyarok a megvalósult Izraelben. (Talán csak távoli unokatestvéred, Efraim Kishon és a karikatúristák,

azaz a budapesti humor alakították tevőlegesen az izraelivá vált modern kultúrát.)

S veled – és ez a tragédia – elment az utolsó ember/lehetőség, aki le tud fordítani egy magyar klasszikus vagy kortárs verset héberre.

A magyar kormány most izraeli légvédelmi berendezéseket vásárolt Izraeltől roppant milliárdokért. Nem tudom, hogy miért van erre szükségünk, de elégedettséggel tölt el, mert Izrael (és vele a zsidók) megbecsülését növeli e zsidó szempontból kóvedhiányos tájon, s izraeli embereknek ad megélhetést. Azonban Izraelnek a magyar irodalom értékeire a magyar légvédelmi igényeknél kimutathatóbb szüksége van! (Ágai Adolf, Nagy Endre és Karinthy kimunkálta humor százazrek kedélyét tartja épségben, folyamatos háborúk, s azoknál még folyamatosabb terrorfenyegetettség, gyilkos szorításában.)

És most veled, Itamár – ha igénybe vették, ha nem – ez a lehetőség kimerült, vagy inkább: elszakadt. (Régi gondolatom – valamivel olcsóbb, mint a *smart* harci technika beszerzése – hogy már kész költőket, írókat kiképezni – oda és vissza – a műfordítás [nemzet]stratégiai tudományára. Bár lehet, ha erre nincs spontán igény, azaz szerves szellemi atmoszféra, akkor az isten pénze sem teremti meg az olthatatlan irodalmi érdeklődést.)

Ez a szomorú fordulat, ez a most a haláloddal beállt folytathatatlanág a választásod, az egész pályád és személyiséged foglalata. Sikere és kudarca. Távozásod súlyát ez a magad után hagyott pótolhatatlan ír méri ki.

Ahogy te is hébertudással alijáztál Budapestről (lásd: interjúkat: „Radnóti életem”. *Múlt és Jövő*, 2009/4.) Avigdor Hameiri és Patai József idejében még több százan írtak olvastak héberül Magyarországon – nos, ez a mély és éltető áram veled most kiapadt.

Ebben a veszteségben nem a te és a most nekrológíró élete méretett meg.

De a magyar zsidóságé!

A kiemelkedő szellemi ember nem független a saját korától. Petőfi és Ady között nem véletlen telt el fél évszázad „népnemzeti” unalomban (erről most jól eldumálnánk, az Adyt előkészítő Makai Emilt – addig a nevét sem hallottam – te ajánlottad figyelmembe) – a reformkor és a magyar modernizmus megteremtette a korszakot a költészetbe homogenizáló alkotóit. A te jelentőségéd az egyéni tehetségéd mellett (ami „munkaeszköz”) a mi időnk alapvető hozadéka – forduló- és kiinduló pontját, ha a Kasztner-vonaton, gyerekként is, de közvetlenül átélted –, a „kiszántottság” hártározza meg.

Amelynek újra palántázhatatlan, kivirágozhatatlan („kettős”) gyökereit most végleg magaddal vitted.

*Nagybörzsöny, 2021. február 12.*